

Нові відкриття і знахідки

Відкриття нових пам'яток та знахідок в Україні та за її межами



І.М. Храпунов

НІЖ З ТАМГООБРАЗНИМ ЗНАКОМ З МОГИЛЬНИКА НЕЙЗАЦ У КРИМУ

Відкриття нових пам'яток та знахідок в Україні та за її межами

У статті публікується ніж унікальної форми, на руків'я якого було прокреслено тамгообразний сарматський знак. Поховальний комплекс з цього знахідкою датується III ст. н. е.

Могильник Нейзац розташований в центральній частині Кримського півострова, за 25 км на південний схід від Сімферополя, поблизу с. Баланово. Він займає частину схилу гори Ташли-Баїр, що обмежує з півдня долину р. Зуя. Пам'ятка була відкрита в 1927 р., коли Н.Л. Ернст обстежував зруйновані селянами поховальні споруди. У 1957 і 1969 рр. ще три склепи були вивчені експедицією Інституту археології АН УРСР. Результати цих розкопок частково опубліковані¹. Починаючи з 1996 р. пам'ятка планомірно вивчається. За цей час досліджено 242 поховальні споруди. З них 38 склепів, 80 підбійних могил, 122 — ґрунтові і 2 могили особливих конструкцій. У цілому могильник датується другою половиною II — кінцем IV ст. н. е. Виявлені два культурно-хронологічні горизонти поховань. Ранній належить до другої половини II — першої половини III ст. н. е., пізній — до IV ст. н. е. Декілька поховань було зроблено в другій половині III ст. н. е.²

Ніж, що є головним предметом цієї публікації, було знайдено в підбійній могилі № 194 (рис. 1). Прямокутна у плані вхідна яма цієї могили орієнтована з південного сходу на північний захід. Її розмір 2,3 × 0,6 м, глибина 1,2 м. У вхідній ямі похований кінь. Його було покладено на правий бік з підігнутими ногами головою на схід. У західній частині вхідної ями над похованням коня був захований собака. Деякі плити закладени стояли на кістках коня і собаки.

Овальний в плані підбій був викопаний у північній стіні вхідної ями. Його розмір 2,3 × 0,9 м. Підбій був відділений від вхідної ями закладеною з великих плит, що стояли на шарі землі завтовшки 0,3 м.

Грабіжники проникли в західну частину підбою, однак, в основному, він виявився не пограбованим.

Довгі кістки людини були відсунуті до північної стіни підбою, окремі кістки траплялися на підлозі. Біля східної стіни підбою стояв червонолаковий глечик (рис. 1, I, I, IV). Неподалік від нього лежали два бронзових кільця із затискачами (рис. 1, I, 2, II; 2, 4, 5), дві срібні обойми (рис. 1, I, 3; 2, 20) і бурштинова намистина (рис. 1, I, 12; 2, 19). Далі в західному напрямку знаходилися бронзовий наконечник ременя (рис. 1, I, 4; 2, 7), залізна пряжка (рис. 1, I, 5; 2, 2), бронзове кільце (рис. 1, I, 6; 2, 1), бронзова і залізна голки (рис. 1, I, 9; 2, 9), бронзова пряжка (рис. 1, I, 10; 2, 8). У центральній частині підбою безпосередньо біля закладених плит знайдено незвичайний ніж з кістяним руків'ям (рис. 1, I, 8; 3). Впритул до ножа лежав залізний розподільник ременю (рис. 1, I, 7; 2, 3). У заповненні зруйнованої грабіжниками частини підбою знайдені бронзове кільце зі щитком (рис. 2, II) і намисто (рис. 2, 6, 10, 12—18).

Доволі складно уявити собі, які поховальні обряди відбувалися в цьому похованні. Як уже зазначалося, сучасні грабіжники проникли лише в західну час-

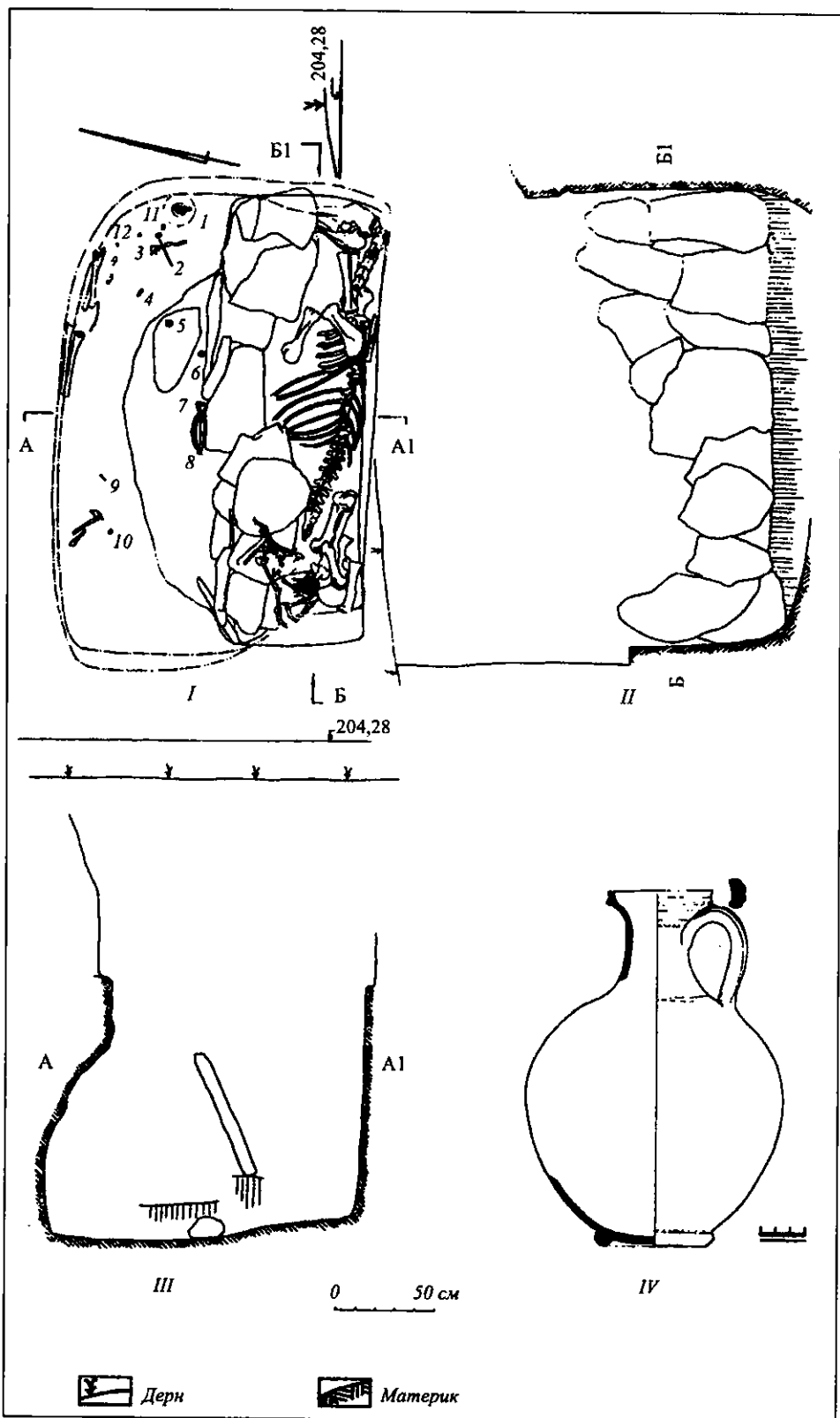


Рис. 1. Могила 194: I — план; II, III — розрізи; IV — червонолаковий глечик; 1 — глечик червонолаковий; 2, 11 — кільця бронзові із затискачами; 3 — обойми срібні; 4 — наконечник ремня бронзовий; 5 — пряжка залізна; 6 — кільце бронзове; 7 — розподільник ременів залізний; 8 — ніж залізний з кістяним руків'ям; 9 — голки бронзова і залізна; 10 — пряжка бронзова; 12 — намистина бурштинова

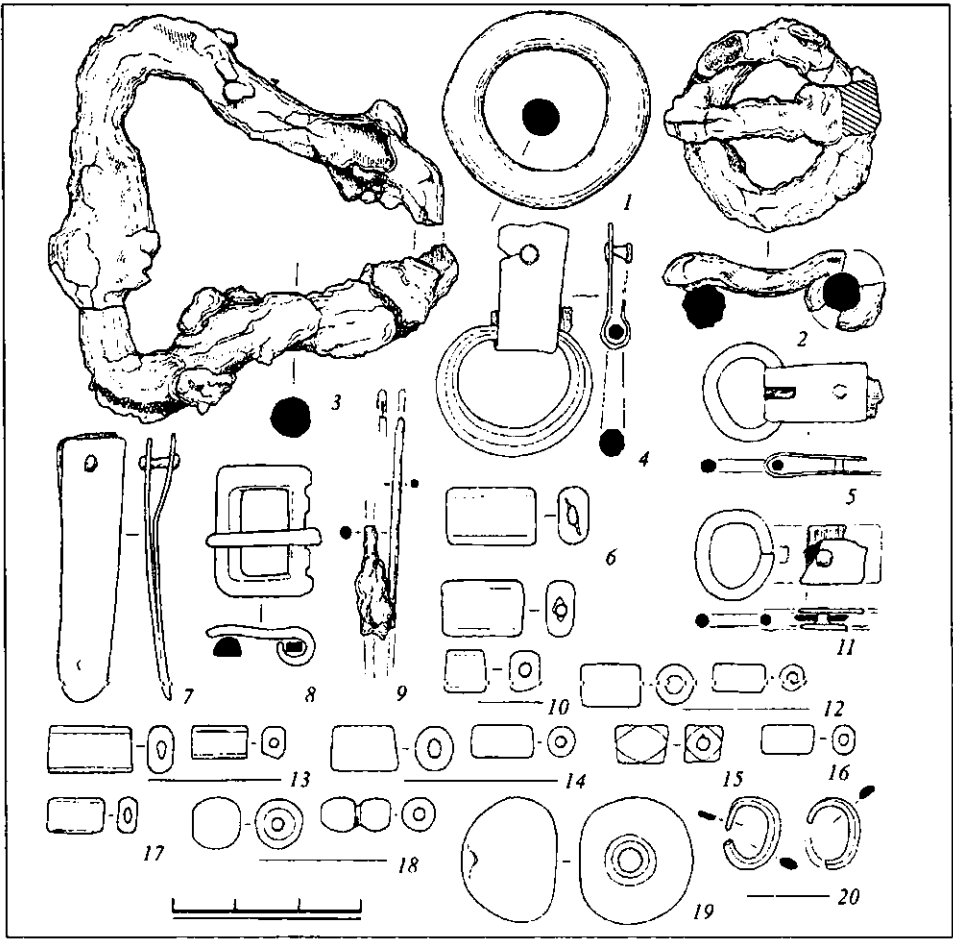


Рис. 2. Знахідки: 1 - кільце бронзове; 2 - пряжка залізна; 3 - розподільник ременів залізний; 4, 5, 11 — кільця бронзові із затискачами; 6, 10, 12—18 — намисто зі скла; 7 - наконечник ремню бронзовий; 8 - пряжка бронзова; 9 - голки залізна і бронзова; 19 - намистина буриштинова; 20 — обойми срібні

тину підбою. Тим не менш збереглося, до того ж у безпорядку, лише кілька кісток людей. Відповідно до поховального інвентарю, у підбої могло бути поховано не менше двох чоловік. Пряжки і наконечник поясу могли бути як елементами чоловічого костюму, так і деталями кінської зброї. Бронзові кільця і залізний розподільник ременів, певно, є її деталями. Подібні предмети неодноразово траплялись у похованнях вершників і в Нейзаці, і в інших могильниках. До комплектів пізньосарматської кінської зброї входили іноді і маленькі срібні обойми (рис. 2, 20). У похованнях воїнів-вершників зрідка знаходять навіть голки (рис. 2, 9)³. Разом з тим поховання ніколи не супроводжуються великими наборами намистин. Ними обшивали жіночий і дитячий одяг.

Оскільки плити закладини стояли не на дні вхідної ями, а на земляній підсипці і на кістках похованих у вхідній ямі тварин, доводиться припустити, що закладини один раз розбирали, з підбою було забрано більшу частину кісток похованих, у вхідній ямі поховали коня й собаку, а потім знову встановили плити, що відділяють підбій від вхідної ями. Дрібні, перекриті землею камені, що збереглися на межі підбою й вхідної ями (рис. 1, III), є залишками початкової закладини. Подібні дії ні в Нейзаці, ні в інших місцях жодного разу не були зафіксовані, тому запропонована реконструкція подій є суто теоретичною. Поховання коней, що іноді супроводжуються собаками, неодноразово фіксувалися у вхідних ямах підбійних могил некрополя Нейзац. Захоронення коней в спеціальних могилах, у вхідних ямах склепів і підбійних могил, а також в підбоях, що були спеціально викопані в стінах вхідних ям склепів, — відмінна особливість цього мо-

гильника, яка виокремлює його серед низки інших однокультурних і синхронних пам'яток.

Складаний ніж складається із залізного леза і кістяного руків'я (рис. 3). Лезо серпоподібне, закінчується на тильному кінці петлею. Руків'я складається із двох половин, скріплених між собою чотирма бронзовими заклепками, і закінчується різним зображенням голови коня. Тильний кінець леза кріпився в пазу між кістяними деталями руків'я шарнірним способом за допомогою залізного цвяха невеликих розмірів. На протилежному кінці руків'я було зроблено виріз, в який зі складанням поміщалося вістря леза. На поверхні руків'я дуже тонкою лінією продряпано тамгоподібний знак. Поряд з ним збереглися залишки, найімовірніше, ще одного знака. На протилежній стороні руків'я ще тоншими лініями були нанесені два частково заштрихованих прямокутники.

Ніж, що публікується, можна було б назвати унікальним, якби не ще одна знахідка з могильника Нейзац. У пограбованому склепі 200 серед численних і різноманітних матеріалів III ст. н. е. знайдено уламок такого самого предмета (збереглась лише та частина руків'я, що кріпилася до леза за допомогою шарніра, тому не зрозуміло, чи була вона прикрашена зооморфним зображенням).

Кістяні руків'я, що закінчуються зображеннями голів тварин, були виявлені в двох сарматських підкурганних похованнях з Подоння. Одне з руків'їв датується приблизно IV—III ст. до н. е., на ньому була вирізана голова хижака. Інше належить до пізньосарматського часу, скоріш за все, до II ст. н. е. Вирізана на його кінці голова тварини стилістично дуже близька до зображення на нейзацькому ножі. Крім того, на цьому руків'ї, як і на нейзацькому, продряпані сарматські знаки. Автори публікації руків'я з Подоння висловили сумнів щодо його належності до пізньосарматської культури. Вони припускають, що предмет тривалий час був у використанні перед тим, як потрапити у поховання II ст. н. е. Нейзацька знахідка, імовірно, має розвіяти ці сумніви. Обидва донських руків'я відрізняються від кримського конструктивно. Кожне з них виготовлено з цільної трубчастої кістки, в одному з кінців якої була зроблена втулка⁴.

Відомий лише один знак, аналогічний продряпаному на кістяному руків'ї нейзацького ножа. Він був вирізаний на знайденій в Пантікапеї вапняковій плиті, так званій енциклопедії сарматських знаків⁵ і розвернутий в інший бік. Подібний знак, також розвернутий в інший бік, вирізаний на рибальському керамічному грузилі, який було знайдено на Єлизаветівському городищі⁶.

Знак, продряпаний на руків'ї ножа, — не єдиний, виявлений в ході досліджень могильника Нейзац. Два знаки вирізані на стіні склепу, ще один прикрашав срібну бляху від кінської збруї⁷. Жоден з нейзацьких знаків не подібний до інших.

Інші знахідки в могилі дають змогу уточнити її культурну належність і час спорудження. Точної аналогії бронзової пряжки (рис. 2, 8) знайти не вдалося.

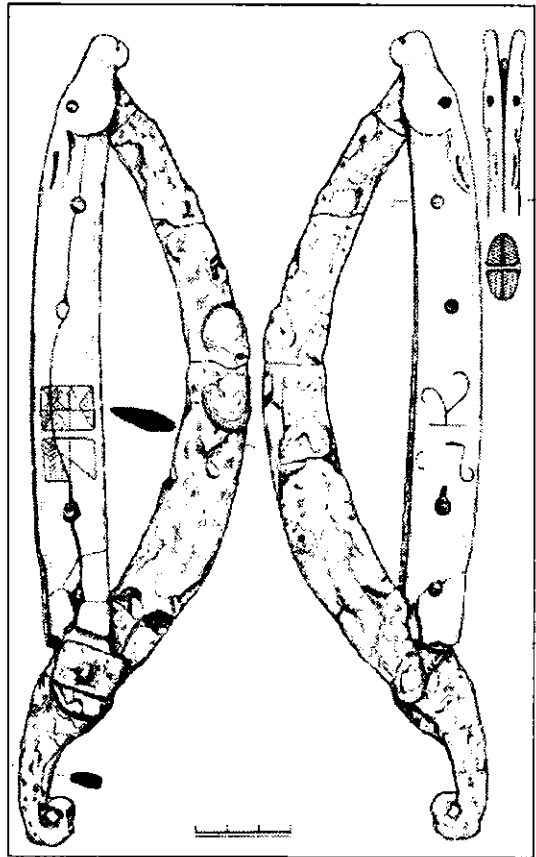


Рис. 3. Ніж залізний з кістяним руків'ям

Опис намистин

Матеріал	Колір	Форма	Кількість	Рис.	Тип *	Дата	Примітки
Бурштин	—	Неправильна, близька до кулястої	1	3, 19	2	IV ст. до н. е. — IV ст. н. е.	Найхарактерніші для I—III ст. н. е.
Глухе скло	Білий	Циліндрична	19	3, 14	55	I—III ст. н. е.	
	Червоний	«	84 і фрагменти	3, 12	57	I—IV ст. н. е.	
Прозоре скло	Світло-зелений	«	1	3, 16	63	Друга половина I—II ст. н. е.	
Глухе скло	Білий	Призматична	5	3, 6	116	I—IV ст. н. е.	
	Червоний	«	13	3, 10	117	II—IV ст. н. е.	
Прозоре скло	Зелений	«	31	3, 13	120	II—IV ст. н. е.	
	Синій	«	4	3, 17	124	—	
	Зелений	У вигляді 14-гранників	15	3, 15	131	II—IV ст. н. е.	
Прозоре скло з внутрішньою металічною прокладкою	Без кольору	Бочкоподібні поперечноступені	20	3, 18	3	Друга половина I — перша половина II ст. н. е.	3 екз. об'єднані в нерозчленований стовпчик, 6 екз. — у стовпчики з двох бусин

* Тип і дата — за Є.М. Алексеевою.

Знахідки пряжок з прямокутними рамками рідкісніші, ніж пряжок з круглими чи овальними рамками, однак трапляються на пам'ятках римського часу. Екземпляр, що публікується, має такі характерні ознаки. Три поверхні рамки рівномірні за товщиною, у розрізі вони овальні. Прямокутна в розрізі тильна сторона рамки тонша від інших. Язичок прогинається у середній частині. Він дещо виступає за передню частину рамки, але не загинається за неї. Така сукупність ознак характерна для III ст. н. е. Особливості ознак, характерних для IV ст. н. е. (загнутість язичка за рамку, наявність в його тильній частині прямокутної площадки і ступінчастого зрізу), відсутні⁸.

Залізна пряжка (рис. 2, 2) відрізняється від бронзової крім матеріалу округлою, рівномірною за товщиною рамкою. Язичок її прогнутий, він виступає, але не загинається за рамку.

Найбільш подібна до нашої бронзова пряжка з пізньосарматського поховання 8, кургану 16 могильника Центральний VI на нижньому Доні, але вона, на відміну від нейзацького екземпляра, мала щиток. Залізні пряжки з цього могильника аналогічні пряжці, що публікується, з того самого матеріалу⁹.

Бронзовий наконечник ременю складався з двох пластин, що були скріплені між собою заклепою (рис. 2, 7). За формою він аналогічний срібному наконечнику, знайденому в пізньосарматському похованні поблизу Азова¹⁰. Ще один подібний срібний наконечник було виявлено також неподалік від Азова, у пізньосарматському похованні могильника Новоолександрівка I, але він не мав нижньої пластини¹¹. Такого самого типу, але дещо більших розмірів виріб було знайдено у похованні другої половини II — першої половини III ст. н. е. в некрополі Танаїсу¹². Близькою аналогією нейзацькій знахідці є пара срібних наконечників дещо більших розмірів зі склепу 3 могильника Дружне, розташованого в 10 км від могильника Нейзац. У Дружнім наконечники впевнено датуються IV ст. н. е.¹³ Дуже подібні наконечники ременів знайдені в склепі 11 некрополя «Сиреневая бухта» в Кримському Приазов'ї. Щоправда, фрагмент нижньої пластини зберігся лише в одного з них. Два інших, можливо, були простими накладками на ремені. Інвентар, виявлений в склепі, датується IV—V ст. н. е.¹⁴

Бронзові кільця, знайдені в похованні 194, кріпились до шкіряних ременів за допомогою затискачів, кожен з яких являв собою зігнуту навпіл прямокутну пластину з однією заклепою. Одне з кілець було гранованим (рис. 2, 4, 5, 11). Такі самі кільця із затискачами були виявлені в різних похованнях могильника Нейзац, зокрема, у склепі першої половини III ст. н. е.¹⁵ У «Золотому кладовищі» на Прикубанні кільця з прямокутними затискачами належать до II ст. н. е.¹⁶ Такі самі кільця із затискачами, в яких збереглися залишки шкіри, входили до складу збройного набору III ст. н. е. з поховання коня в могильнику Клинь-Яр III, розташованого на території м. Кисловодська¹⁷. Подібний виріб було знайдено в пізньосарматському комплексі кургану 9 поблизу с. Нагорне у Північно-Західному Причорномор'ї¹⁸.

Масивні бронзові кільця (рис. 2, 1) є звичайним елементом збройних наборів пізньосарматського часу. Причому їх зазвичай знаходять по одному в похованні¹⁹. У склепі першої половини III ст. н. е. в Нейзаці знайдено пару гранованих кілець²⁰.

Аналогічний тому, що публікується (рис. 2, 3), залізний предмет було знайдено в уже згаданому склепі 200 III ст. н. е. На його широкій поверхні збереглися залишки трьох ременів, на вузькій — зав'язаний з ременів вузол. На підставі цього виріб, що не має інших аналогій, можна назвати розподільником ременів.

Червонолакові глечики, подібні до виявлених у похованні 194 (рис. 1, IV), неодноразово знаходили в похованнях перших століть н. е. кримських некрополів, наприклад, у Херсонесі²¹, Бельбску II і III²², Неаполі²³, Ново-Отрадному²⁴. Проте всі вони відрізняються від зазначеної посудини деталями, повністю аналогічних немає.

Намісто, знайдене в похованні, охарактеризовано в таблиці.

Конструкція поховальної споруди та інвентар свідчать про належність поховань у могилі 194 до пізньосарматської археологічної культури. Датування поховань III ст. н. е. особливих сумнівів не викликає. Відзначимо доволі рідкісний для того часу факт — відсутність фасетування на бронзових виробах. Подати точніше датування в рамках III ст. н. е. навряд чи можливо. Річ у тому, що відомі

події середини III ст. н. е. відобразилися в могильниках, подібних до Нейзаца, не змінами поховальних обрядів, а зменшенням кількості поховань. Крім того, з'явилися нові, щоправда, дуже нечисленні, категорії речей. Це двочленні підв'язні фібули, ранні типи прогнутих черняхівських фібул, прикраси з великими сердоликовими вставками і деякі інші. Якщо такі хроноіндикатори відсутні, то відділити поховання першої половини III ст. н. е. від поховань другої половини століття, як у цьому випадку, за одиничними пряжками, деталями кінської збруї і намиста, частіше за все, неможливо.

¹ *Высотская Т.Н., Махнева О.А.* Новые позднескифские могильники в центральном Крыму // *Население и культура Крыма в первые века н. э.* — К., 1983. — С. 73—79.

² *Храпунов И.Н.* Две грунтовые могилы из некрополя Нейзац в Крыму // МАИЭТ. — 1998. — Вып. 6; *Храпунов И.Н.* О позднесарматской археологической культуре в Крыму // *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья.* — Запорожье, 1999; *Храпунов И.Н., Мульд С.А.* Новые исследования могильников позднеримского времени в Крыму // *Die spätömische Kaiserzeit und die frühe Völkerwanderungszeit in Mittel- und Osteuropa.* — Łódź, 2000; *Храпунов И.Н.* Новые данные о сармато-германских контактах в Крыму (по материалам раскопок могильника Нейзац) // *Боспорские исследования.* — Симферополь, 2003. — Вып. 3; *Храпунов И.Н.* Necropoli di Neizac, distretto di Belogorsk // *Dal mille al mille. Tesori e popoli dal Mar Nero.* — Milano, 1995; *Храпунов И.Н., Мульд С.А.* La nécropole de Neizats // *Archeologie de la Mer Noire. La Crimée a l'époque des Grandes Invasions. IV—VIII siècles.* — Caen, 1997.

³ *Безуглов С.И.* Воинское позднесарматское погребение близ Азова // *Историко-археологические исследования в Азове и на нижнем Дону.* — Азов, 1997. — Вып. 14. — С. 133, 134. — Рис. 2, 14, 19.

⁴ *Скрипкин А.С., Дворниченко В.В.* Новые сарматские тамги в Подонье // *РА.* — 2003. — № 3.

⁵ *Драчук В.С.* Системы знаков Северного Причерноморья. — К., 1975. — Табл. IV, 162; Табл. XXXVI; Табл. XXXVII, 205.

⁶ *Соломоник Э.И.* Сарматские знаки Северного Причерноморья. — К., 1959. — С. 162. — № 149.

⁷ Там же. — С. 78, 79, 140. — № 34, 92.

⁸ *Амброз А.К.* Боспор. Хронология раннесредневековых древностей // *Боспорский сборник I.* — М., 1992. — С. 10, 12; *Амброз А.К.* Юго-Западный Крым. Могильники IV—VII вв. // МАИЭТ. — Симферополь, 1994. Вып. 4. — С. 33; *Айбабин А.И.* Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени // МАИЭТ. — Симферополь, 1990. — Вып. 1. — С. 27; *Малашев В.Ю.* Периодизация ременных гарнитур позднесарматского времени // *Сарматы и их соседи на Дону.* — Ростов н/Д., 2000. — С. 195, 196; *Храпунов И.Н.* Могильник Дружное (III—IV вв. нашей эры). — Lublin, 2002. — С. 50.

⁹ *Безуглов С.И.* Позднесарматское погребение знатного воина в степном Подонье // *СА.* — 1988. — № 4. — Рис. 2, 23; 3, 7, 8, 10.

¹⁰ *Безуглов С.И.* Воинское позднесарматское погребение... — С. 134. — Рис. 2, 17.

¹¹ *Беспалый Е.И.* Погребения позднесарматского времени у г. Азова // *СА.* — 1990. — № 1. — С. 217. — Рис. 2, 9.

¹² *Арсеньева Т.М., Безуглов С.И., Толочко И.В.* Некрополь Танаиса. Раскопки 1981—1995 гг. — М., 2001. — С. 103, 209. — Табл. 15, 234.

¹³ *Храпунов И.Н.* Могильник Дружное... — С. 15, 16, 44. — Рис. 73, 14.

¹⁴ *Масленников А.А.* Семейные склепы сельского населения позднеантичного Боспора. — М., 1997. — Рис. 52, 23—25.

¹⁵ *Храпунов И.Н., Мульд С.А.* Новые исследования... — Рис. 11, 9—11.

¹⁶ *Гущина И.И., Засецкая И.П.* «Золотое кладбище» римской эпохи в Прикубанье. — СПб., 1994. — Табл. 6. — Кат. 73.

¹⁷ *Флеров В.С., Малашев В.Ю.* Сбруйный набор III в. из могильника Клинь-Яр III (Кисловодск) // *Степи Европы в эпоху средневековья.* — Донецк, 2000. — Т. 1. — Рис. 2, 10—12.

¹⁸ *Гудкова А.В., Фокеев М.М.* Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I—IV вв. н. э. — К., 1984. — С. 47. — Рис. 14, 6.

¹⁹ *Флеров В.С., Малашев В.Ю.* Указ. соч. — С. 13.

²⁰ *Храпунов И.Н., Мульд С.А.* Новые исследования... — Рис. 11, 7, 8.

²¹ *Зубарь В.М.* Некрополь Херсонеса Таврического в I—IV вв. н. э. — К., 1982. — Рис. 45, 6.

²² *Гущина И.И.* Население сарматского времени в долине реки Бельбек в Крыму (По материалам могильников) // *Археологические исследования на юге Восточной Европы.* — М., 1974. — Рис. III, 7; V, 8; VII, 24.

²¹ *Сымонович Э.А.* Население столицы позднескифского государства (по материалам Восточного могильника Неаполя скифского). — К., 1983. — Табл. V, 9.

²² *Арсеньева Т.М.* Могильник у деревни Ново-Отрадное // Поселения и могильники Керченского полуострова. — М., 1970. — С. 135. — Табл. 14, 9.

²³ *Алексеева Е.М.* Античные бусы Северного Причерноморья // САИ Г1-12. — М., 1978.

Одержано 10.11.2003

И.Н. Храпунов

НОЖ С ТАМГООБРАЗНЫМ ЗНАКОМ ИЗ МОГИЛЬНИКА НЕЙЗАЦ В КРЫМУ

В статье публикуются результаты раскопок подбойной могилы 194 из некрополя Нейзац, расположенного в Центральном Крыму. Конструкция погребального сооружения и инвентарь свидетельствуют о принадлежности комплекса к позднесарматской археологической культуре. Захоронение в могиле датируется III в. до н. э. Особый интерес представляет уникальной формы нож, на костяной рукоятки которого процарапан тамгообразный знак.

I.N. Храпунов

KNIFE WITH A TAMAGA-LIKE SYMBOL FROM THE BURIAL GROUND OF NEIZATS IN THE CRIMEA.

The article publishes the excavation results of an undercut grave N 194 from the Neizats necropolis located in the Central Crimea. The constructional features of the burial structure and the grave goods relate the assemblage to the Late Sarmatian archaeological culture. The burial in the grave is dated back to the 3rd century B.C. A uniquely shaped knife with a tamaga-like symbol scratched on its bone handle is of particular interest.

М.О. Стрельник

СКЛЯНИЙ КЕЛИХ З МОГИЛЬНИКА ЧЕРНЯХІВСЬКОГО ЧАСУ В с. ПРИВІЛЬНЕ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

Стаття репрезентує скляний келих (кінець III — початок IV ст.) із зібрання Національного музею історії України.

Серед старожитностей черняхівської археологічної культури (II—V ст. н. е.), які зберігаються в Національному музеї історії України, на особливу увагу заслуговують речі з розкопок на території Нижнього Подніпров'я і, зокрема, з поселення та могильника біля с. Привільне Запорізької обл. Поселення знаходилося на північній околиці села. На відстані 1 км від нього, на північному схилі балки Вільної (садиба селянина Петрова), розташовувався безкурганний могильник, випадково відкритий господарем під час земляних робіт. У 1929 р. ці поселення та могильник досліджували співробітники Дніпробудівської археологічної експедиції. На поселенні було відкрито 2 житла, на могильнику — 28 поховань (з них 10 трупокладень, інші — трупоспалення). Розкопки проводилися окремими шурфами 2 × 2 м, а одержані матеріали були передані до Київського та Дніпропетровського історичних музеїв¹.

© М.О. СТРЕЛЬНИК, 2004